

Проф. Др. Михайло Міллер

СТУДІЇ

З РАННЬОЇ ІСТОРІЇ ПРИОЗІВЬЯ

VIII

САРМАТСЬКА МАТЕРІЯЛЬНА КУЛЬТУРА

Проф. Др. Михайло Міллер

СТУДІЇ

З РАННЬОЇ ІСТОРІЇ ПРИОЗІВЬЯ

VIII

САРМАТСЬКА МАТЕРІЯЛЬНА КУЛЬТУРА

"...тільки внаслідок великої та довгої праці в цьому напрямку зможемо в кінці кінців заповнити перерву між Воспорським царством та Київською державою, а разом з тим виявити форми й характер історичного та культурного зв'язку між ними".

М.Міллер.

Проф. Михайло МІЛЛЕР

СТУДІЇ З РАНЬОЇ ІСТОРІЇ ПРИОЗІВ'Я
VIII
Сарматська матеріальна культура

Звертаючись до питання сарматського убрання та озброєння, виходимо з трьох основних засад: I. Сарматський одяг майже не відрізняється від скитського, сарматське ж озброєння уявляє собою продовження та вищий етап в розвитку скитського. II. Всі частини сарматського убрання та озброєння кожна окремо, або в деяких сполученнях, переховалися та дожили до нашого часу в матеріальній культурі народів Північного Кавказу особливо у осетин. III. Матеріалами для реконструкції сарматського убрання та озброєння уявляються барельєфи на мармурових надгробках, фрески в Керчинських катакомбах та археологічні знахідки з могил і поселень. Загальне уявлення поповнюється матеріалами скитської культури та етнографії сучасних кавказьких народів.

Спроби реконструкції деяких форм сарматської матеріальної культури робимо в основному по даним сарматських поселень та могильних поховань Нижнього Дону. Матеріали ж Веспору, Північного Кавказу та Поволжя притягаються як допоміжні.

Чоловіче убрання та озброєння. Значним показником в нашому питанні повстає мармурова надгробна плита, знайдена П. Леонтьєвим р. 1853 в звалищах Танаїсу, що знаходиться зараз в Ермітажі. На цій стелі, грубою технікою упадкового античного мистецтва, виображений кінний сармат в бою. На стелі напис: "Τριφῶν Ἀνδρομένηου ἀνάστακα", тобто "Трифон син Андромена поставив /цього пам'ятника/". Небачена техніка обробки виображення, для розуміння деяких його деталей, вимагає вивчення самої пам'ятки в оригіналі.

З цього виображення бачимо, що сармати носили на голові гостроверхий шлик. На Танаїтському барельєфі шлик порівняючи невисокий і ще близький по формі до скитських шликів, що знаємо їх з Куль-Обської вази, Воронізької та інших виображень. Але сарматський шлик вже позбавлений скитських лопастей і має натомість околиць. В Керченських катакомбах на деяких виображеннях, як от в склепі Антистерія, бачимо на сарматах шлики ще вищі, в формі високого, опуклого конуса, також без лопастей. Танаїтський шлик лежить в основі всіх сучасних середньо-азійських чоловічих шапочок. Через Керченські шлики веде до східної форми шолома, які вживали наші князі феодальних часів. Туж форму бачимо на відомій "шапці Мономаха", як що відкинути від неї пізніші додатки-хрест та хутряну оторочку. Ці ж самі шлики-шоломи бачимо і на половецьких кам'яних бабах. Цікаво, що скитський шлик в своєму первісному вигляді, лише з видовженими бічними лопастями, зберігся до наших часів в горах Кавказу, як т. званий "башлик", тоді як сарматський шлик панує і зараз в Середній Азії.

Шлики у скитів, на Кавказі у сучасних горців, в середній Азії, а очевидночки й у сарматів, робилися з грубої вовняної тканини, яка валялася, або в поветі. При розкопках сарматських поховань в Пониазі Дону, в деяких чоловічих похованнях знаходилися, біля голови уламки залізних, трохи вигнутих банд, завширшки 1 - 1,5 см. Можна думати, що маємо в таких випадках залишки залізного каркасу від шлику. В похованнях скитських царів відомі золоті орнаментовані довгі платівки, що нашивалися на шлик поземо, іноді по 3 ряд. Це був зовнішній каркас, який мав не тільки декоративне значіння, але й практичне, обороняючи голову від ударів холодної зброї. Сарматський боввий шлик - в поветі мав внутрішній залізний каркас, не тільки з поземих обручів, але як можна думати, судя-

чи по виображеннях Керченських катакомб, і з сторчових платівок, що віходилися радіально в верхку шлика. Таким чином це був бойовий шлик-шолом, що боронив голову від ударів мечем. Звичайні шлики очевидно не мали кркаса і небагато відрізнялися від сучасних Середньазійських островерхих "тибетійок".

Сарматський одяг склався в основному, як і у скитів, з куртки та штанив. Куртки очевидно шилися з шкіри виробленої, або з овчини, кутром вгору, та з хутряною випушкою на комірі та полках. Куртка відносно коротка з косим вирізом коміра зпереду і не застібалася, а залахувалася правим полком на ліву. Таке відношення піл було устатковано хинською культурою, що стверджувалося спеціальними декретами хинських Богдо-Ханів у середніх віках. Як відомо, європейська культура виробила оборотне відношення і в чоловічій одязі ліва поло надходить на праву. Лише в жіночому одязі зберігається "азійське" відношення піл.

Основною оборонною зброєю у сарматів, як і у скитів, правив лускатий панцир в вигляді сорочки, що одягався "через голову". У сарматів з'являються уже вперше і "кольчуги", тобто сорочки з металевих кілець, але в Придонських знахідках їх поки що не маємо. Кольчуги після великого переселення народів остаточно витиснуть лускаті панцирі і набувають загального панування в східньому озброєнні, дотримавшись на Кавказі, у Левсурів, аж до 19-го сторіччя. Лускаті панцирі робилися з окремих металевих платівок простокутної форми, з виокругленим коротким нижнім боком. Вгорі платівки мали 2-3 дірочки та одну збоку і нашивалися на сорочку, очевидно шкіряну, бо в цілому уявляли собою значну вагу. Скитський лускаті панцирі, як я то бачив на похованнях у гірлах Дону та в Надпоріжжі, склалися з дрібних, виключно бронзових лусок. Десь в 2-1 ст.ст. до бронзової луски починає домішуватися деяка частка залізної. Сармати та алани Нижнього Дону, з 1-4 ст.ст. н.д. мали панцирі виключно з залізної луски, розміром майже удвоє більшої за скитську бронзову. Скитська луска мала до 2,5 см. довжини, сарматська - до 4 см. А.Мартинов в своїх записках, сповіщає, що його батько й дід, яким належала Недвигівка /звалище Танаїса/, наприкінці 18 ст., в пивницях поруйнованих будівель Танаїса, знаходили купи луски від панцирів, зробленої з рогових платівок. Вони робили досвід, нашиваючи ті платівки на сорочку. Такий панцир не можна було розрубати шаблем /1/. На фресках Керченських катакомб маємо виображення живих сарматів в бою, убраних в довгі, нижче колін лускаті панцирі. В такому довгому панцирі воєк міг сидіти на коні лише боком і наносити удари лише на один бік. На тих же фресках лускаті панцирі вкривають і коней. Античні письменники також згадують за ці панцирі і називають їх "катафрактами". Між тим ніяких реальних вказівок на катафракти або кінські панцирі для Придонських сарматів - не маємо. В похованнях знаходимо лише окрему залізну луску в невеликій кількості /разом pro toto/, на Танаїтському же барельєфі воєк виображений в довгацькому панцирі, але далеко вище колін, що давав можливість сидіти на коні верхи та битися на обидва боки.

П а с . Куртка не застібалася і підперезувалася пасом. Як одягався панцир, то також перетягався пасом. До нас дійшли від сарматів лише звичайні залізні пряжки, які примушують думати, що паси були прості, ремінні. Добре знаємо скитські паси з численними вузькими поперековими платівками, трохи вгнутими вгору. Вони вкривали ремінний пас всюділь, як бронею, на той же час лишаючи його еластичним. Такій пас повністю було знайдено Дніпрельстанівською археологічною експедицією в 1927 р. в скитському похованні біля Кічкаду. /2/ Таки ж саме паси виображені на скитських кам'яних бабах в музеях Київському та Катеринославському, а також очевидно й на інших. /3/ Сарматські паси очевидно не мали ніяких металевих частин і набірні бляхи на паси, ремені та кінську зброю, з'являються в Придонні лише з кінця 4-го ст. н.д., в складі

т.зв. "поліхромного стилю", що вже пов'язаний з великим переселенням народів. До писів сармати чіпляли меч, горіт, гінджал та брусок, який наточували зброю.

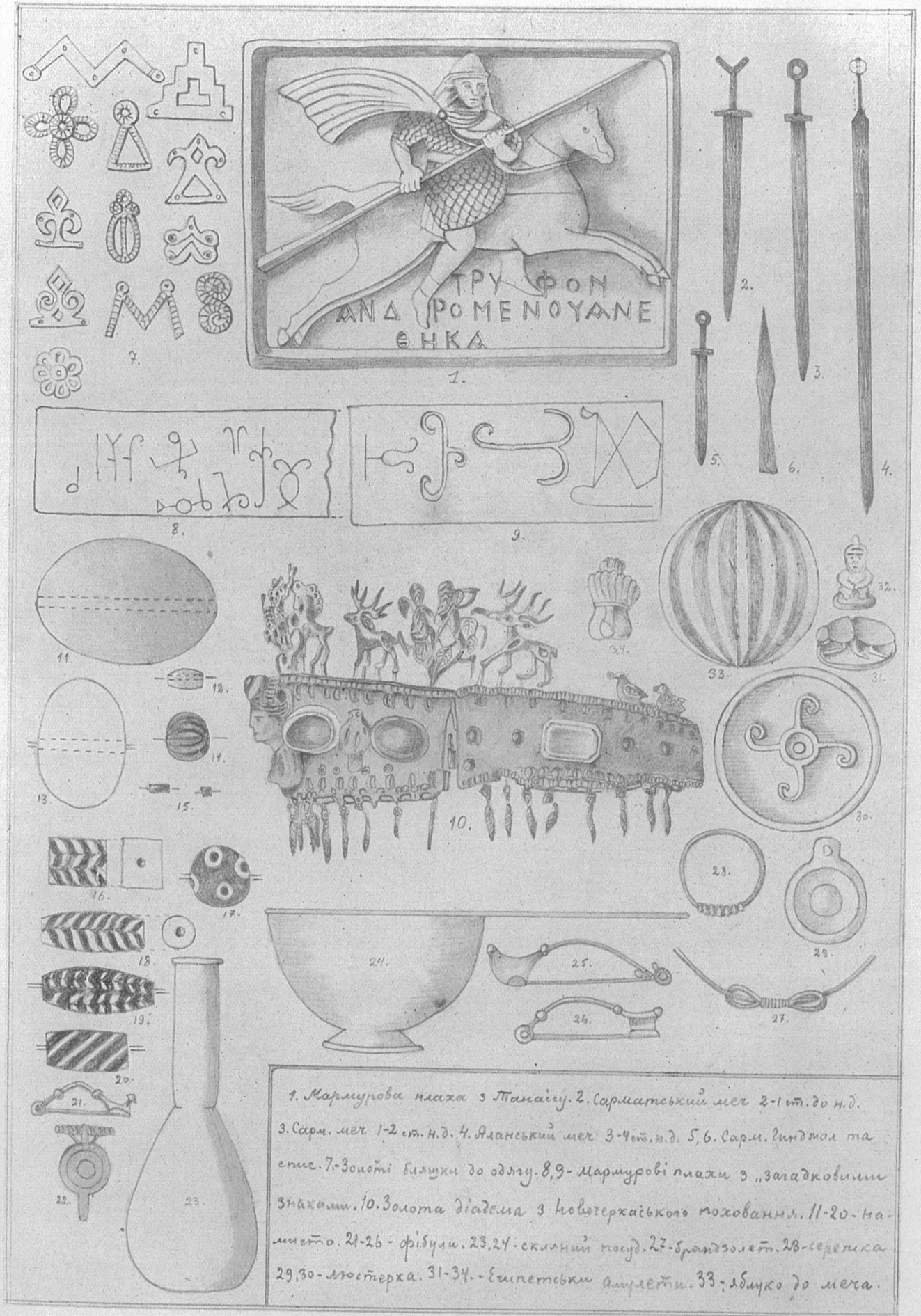
П л а щ - о п а н ч а. На Танаїтському мarmorі сарматський лицар зображений в плащі-опанчі, вдягнутому зверху панциря. Плащ довгий, може до колін, застібнутий круглим аграфом на грудях, біля правого плеча, щоб права рука була випростана. На снаку плащ має за плечима верхника. Такий саме плащ маємо на сарматському верхнику, зображеному й на стелі Перігена в Керчі, що знаходиться в Ермітажі. Такі ж плащі зображені на сарматських верхниках керченських катакомб, причому на одній фресці плащ червоного кольору. Римські легіонери імператорського часу також мали чорні плащі, які власне й становили уніформу римської армії, ще і в часи республіки. Червоний плащ мав консул, що командував армією. Червоний плащ одягав також переможець, під час тріумфу, Алій Цісар перший набув від Сенату право носити червоний плащ постійно. В дальшому червоні плащі носили всі римські імператори. Сарматський плащ указує на римський вплив. Аграф поміщається на тому ж місці, де бачимо його в дальшому у візантійських імператорів. На Кавказі ці плащі білого, та більш чорного кольору, зберіглися в вигляді т.зв. "бурок" з аграфом посеред груді. Очевидячки сарматські опанчі, як і бурки, робилися з грубої вовняної, вольної тканини, або тонкої повсті. Сарматських аграфів поки що - не твердо знаємо з походжень. Золоті з каміннями квадратні аграфи, знайдені біля ст. Романовської, відносяться до кінця 4-го ст. і до т.зв. поліхромного стилю. /4/. Не виключено можливість того, що де які з речей, відомих під назвою фалар, знайдених на Нижньому Дні і описаних нижче як прикраси до кінської зброї, в дійсності були аграфі. Камінь на Танаїтському лицарі аграф має ясно виражену коуглу форму.

Ш и т. До оборонної зброї, крім панциря, відносяться також і щит. У скитів в пішому бою вживалися щити в формі півнісця, або простокутні, зроблені з лози. Такі щити можна бачити на золотому гробні в могилі Солохи. Очевидно вживалися і шкіряні, як от на зображенні Куль-Обської вези, та інш. Сармати, судячи по дерзетських фресках, мали невеличкі круглі щити й користувалися ними в кінному бою. Зважаючи на форму та на те, що до нашого часу не збереглися сарматські щити в могилах, можна думати, що вони робилися зі шкіри, але не мали металевих частин, як у римлян. Такі маленькі круглі шкіряні щити збереглися до нашого часу у Індо-іранського народу курдів в Закавказзі.

Ш т а н и сармати носили того ж типу, що й скити, порівнюючи з їхніми та довгі, нижня частина яких заправлялася в короткі, м'які півчобітки. Штани в основному також робилися з барвничої або жеребячої шкіри, як то було в вжитку ще в 19 ст. у багатьох скотарсько-кочових народів - калмиків, казахів, киргизів, туркмен та інш.

Н а ш а в н і б л я ш к и, тиснені з тонких золотих пелюстків - багаті сармати вживали як прикраси до одягу. Вони нашивалися, судячи по зображеннях скитів головами чином на штанах, потім і на куртках удова, по швам та приполам. Сарматські бляшки відрізнялися від скитських. У скитів бляшки вживалися в величезній кількості. В царських могилах їх знаходять по кілька сот. Бляшки часом траплялися доволі великі, з зображеннями звірів та цілих сцен. У сарматів золоті бляшки зустрічались далеко рідше та в обмеженій кількості. Форму мають лише геометричного орнаменту, очевидно грецького походження. На Нижньому Дні вони були знайдені в найбільшій кількості в Новочеркеському похованні, також і в похованнях біля Танаїсу, в розграбованих похованнях біля сл. Дюкревської на р. Міусі, та в інших місцях.

В з у т т я. На Танаїтському барельєфі, при дільному розгляді оригіналу, можна помітити важну деталь. Ледве помітними полерековими штовхами у верхника позначені низенькі півчобітки, перетянуті ремнем знизу ступеня. Ці півчобітки добре відомі за численними скитськими виоб-

1. Мармурова плаха з Панаїчу. 2. Сарматський меч 2-1 ст. до н.д.
 3. Сарм. меч 1-2 ст. н.д. 4. Яланський меч 3-4 ст. н.д. 5, 6. Сарм. шидтал та
 епис. 7. Золоті бляшки до одлгу. 8, 9 - мармурові плахи з „загадковими
 знаками”. 10. Золота діадема з новогерхайського поховання. 11-20 - на-
 шито. 21-26 - фібули. 23, 24 - скляний посуд. 27 - бронзові ланки. 28 - сергелка
 29, 30 - монетерка. 31-34 - Єгипетські амулети. 33 - лбуко до меча.

раженнями. Очевидячки це була основна, як що не єдина форма обuwки, так у скитів, як і у сарматів. Переховалася ця своєрідна обuwка, в своєму переісному вигляді, і у деяких племін Дагестану на Північному Кавказі. Кралися та шилися ці півчобітки з цілого шматка білої, сиром'ятної шкіри, без окремої підощи, і мали один подовжній шов. Височина їх не перевищувала 22 см. Навкруги, вище ступеня, півчобітки обв'язувалися раменем, або ушивальником, разом з заправленими в них низом штанів. Взуття - найзручніше для їзди верхи, але незручне для пішого ходу, бо без підощи вона більш нагадувало шкіряну шкарпетку. Немає сумніву в тому, що від цього скито-сарматського взуття, що збереглося до наших часів як релікт, по глухих кутках Дагестану, шляхом дальшого розвитку пішли чув'яки, інаги та інші форми східних чобіт, що характеризувалися подовжнім швом та відсутністю підощи і відрізнялися від скитосарматських півчобіток лише виробленою шкірою та вищими халаявами. Східні чоботи були занесено до Європи, разом зі штанами та куртками за часів великого переселення, й від того часу пішли всі форми європейських чобіт, як і чоловічого убрання. Греко-римський світ, зі своїми сандалами та калігами, не знав чобіт, як не знав і штанів, коротких сорочок та курток.

К о ж у х и . По деяких звістках античних письменників, сармати носили в зимку кожухи, вовною угору, без рукавів, що також нагадували кавказькі бурки. Такі кожухи недавно носили угорські пастухи та карпатські горці. /5/.

З б р о я для напідку значніше відрізнялася від скитської. В основі лежали скитські форми зброї, але на сарматській, вищій стадії культури, вони дійшли найбільшого розвитку пристосовані до кінного, "рицарського" бою. Довгі тяжкі списи, довгі двосічні мечі, гінджали, луки зі стрілами та аркани. Піці сармати очевидно вживали й прощу, якою металі каміння. Розвиток техніки відбивався й на тому, що тоді як у скитів панцирі, шоломи й кінцівки до стріл робилися ще з бронзи і лише клинкі мечів та кінцівки дротиків з заліза у сарматів вже вся зброя робилася виключно з заліза. Таким чином загальна кількість заліза що знаходилася в ужитку у сарматів, була значно більша. Але потреба в залізі була ще більша, залізо було дордге й зайвого металю не було. Через те бачимо, що після смерти воjака, його зброя переходила до живих нащадків. В могилу складали зброю дуже рідко і мало, більш в уламках, які мусіли символізувати цілі речі /pars pro toto/.

М е ч і й г і н д ж а л и . Скити мали лише короткий меч, скінак, що разом з держакком мав якихсь 50 см. Цим мечем вони билися піші, як то виображено на горіті та гребні з Солохи. З переходом до сарматської стадії культури цей меч, в своєму дальшому розвитку, в напрямку пристосовання до кінного бою - видовжується, а в другому напрямку, пішого бою - скорочується. Відтак меч розкладається на дві окремі форми зброї, що в дальшому кожна з них має свою історію. В сарматські часи /-2 ÷ 2 ст.ст. н.д./ меч мав до 70 см., гінджал до 35 см. довжини. Обидві форми зброї мають держак з коротким простим перехрестям і кільцем на кінці. Держак та лезо цільнокуті з одного бруса заліза. Такі мечі та гінджали я знаходив в сарматських похованнях біля Моздоку /6/, в уламках в некрополі біля ст. Н.Гниловської і в могилах на лівому боці Дніпра, біля Запоріжжя /7/. Гінджали додержалися до наших часів найбільш на Кавказі. З дальшим розвитком, меч набуває ще більших розмірів, а разом з тим стає трохи вужчим. В аланські часи /3-4 ст.ст. н.д./ для кінного бою, сягають до 1 метр. довжини, при 4 см. ширини. Держак уявляв собою цільнокутий з лезом стрижень, тонший до кінця. На кінець стрижня насаджувалась куля "яблуко" з халцедону, які знаходилися в Н.Гниловському некрополі, або плоске кружальце з карнеолу /сердолик/, яких багато відомо з кубанських знахідок. Стрижень очевидно, як і в піаніших франкських мечах, був обмотаний шкірою. Такий меч було знайдено мною в Н.Гниловському Городищі /8/, уламки знаходилися при похованнях в некрополі. П.Хицунов, що розкопував могили біля Танаїсу, сповіщає, що при одному кістяку, з лівого боку, знаходився довгий залізний

меч, а з правого 2 залізних ножа, або гінджала та кілька залізних кінцівок до стріл. /9/. П.Леонтьев, в розкопаних ним 6-ти могилах біля стану Н.Гниловської, знаходив "перержавілу залізну зброю, в тому числі "один весьма длинный меч". /10/ Аланський довгий меч з Кубані, знаходився на експедиції в Ермітажі. Після великого переселення народів, хазари приносять в наші степи - шаблі. В князівські часи, як то бачимо на літописних мініятурах, мечі вживаються поруч з шаблями, причому шаблі потроху витискують мечі. До 19 ст. включно прості мечі археологічного типу, задержалися лише на Кавказі у Хевсурів.

Меч алани носили з лівого боку, прив'язуючи його до пасо. Скити ж носили свої мечі, як то видно й на кам'яних бабах, спереду, так само як носять гінджали на Кавказі й досі.

С п и с и . Ця зброя нападу, разом з мечами творить картину дальшого розвитку та пристосування до кінного бою. Замість скитських дротиків, що мали невеличке залізне вістря, загальну довжину до 1,7 мтр. та металася з коня ручно, в сармато-аланській зброї з'являється довгий, тяжкий спис, з величезною залізною кінцівкою. Ці списи мали довжину звиж 2 метр. та залізне вістря, що саме сягало до 40 см. довжини. Такі тяжкі списи виображені на Керченських фресках, та на Танаїтському барельєфі. Таке вістря було знайдено в Ростові при похованні ймовірно пов'язаному з некрополем Тезерницького городища. /11/. Уламки таких списів знаходилися в Некрополі так Н.Гниловського городища, як і інших городищ Пониззя Дону. Очевидячки від алан, кіннота озброєна тяжкими списами одержала назву улан; це було так у татар, як і в Європі.

Л у к т а с т р і л и . Деякі зміни відбуваються і зі стрілецькою зброєю, якою на той час правили лук із стрілами та, повести пращі. Скити мали маленький двичи вигнутий лук, що античні письменники порівнювали до його форми, узбережжя Чорного моря. Стрілки були також маленькі з трьох-гранчастими бронзовими вістрями з дірочкою, в яку наливалися гадючий яд. Вістря завжди мали рурки або дірки, якими всаджувалися на лозину. Лук із стрілами містився в горіті - складному сагйдаку, з двома відділами. Прискринок для стріл мав горло зверху для вкладання стріл, та дірку збоку для їх вишнвання, щоб при тому не наколотися на отруєні вістря. У сарматів горіт ще зберігся і у верхників, припасовувався з правого боку, як то добре видно на стелі Керігенів сина Асклепіада з Ібітікалея, що знаходиться в Ермітажі. Сарматський лук був вже дещо більшого розміру та простий, без оборотного вигину кінців. Судячи по тому, що від луків не переходилося жадних рештків при похованнях, очевидно луки були дерев'яні, без будь-яких допоміжних частин з металу або кости, як то бачимо у пізніх кочовиків. Відповідно й стріли сягали довжини вже до 40 см. Кінцівки до стріл мали трьохгранчасту форму з глибоко розділеними ребрами, були більші за скитські, а замість рурки мали стрижень, яким забивалися в лозину. В оланські часи вістря до стріл часто мзють на стрижні під ударною частиною, потовщення в формі кулі. Вістря робилися виключно залізні і вже не були отруєними.

П р а щ а . Можна думати, що пізні сармати, особливо пастухи, вживали яко знаряддя до метання, ремінну працю. Значно кількість каміння до метання, вагою до 1,5 кг. знаходилася в культурних залишках Н.Гниловського селища. Також траплялися такі каміння в Некрополі того ж селища при похованнях, а відомі із поховань в могилах Нижнього Дону. Каміння до пращі не виоблалися спеціально, а збиралося з берегової надрічної та відморської гальки і хіба в окремих випадках їхня форма підправлялася шляхом обточування на більшому камені.

А р к а н и . На Чортотлицькій вазі бачимо використання скитами арканів при кінській муштрі. В скитських похованнях звичайні невеличкі конусики-вантажки, що правили кінцівками ласо. Аркани, як і в подальші часи у кочовиків та козаків, уживалися скитами і сарматями, як

зброя для нападу в бій. Амізон Корделін сповіщає як один раз алани вдерлися до Закавказзя через "Аланські ворота" /Дар-ель-Алан, нині Дар'ял/. Тут їх зустрів вірменський цар з військом. В бій алани накинули йому аркан на ший і він насилу воятувався, пересікши аркан мечем. Аркани у всіх кочовиків-скотарів сукалися з кінського волосу. Очевидячки у сарматів, як і у пізніх кочовиків, аркан припасовувався до сідла.

Кінська зброя. Сідло. Сармати мали вже не тільки сідла, але й стремена, які власне й обумовили скачок в розвитку кінного бою. Опір ногами давав необхідну стійкість для нанесення ударів мечем та списом з коня. Але ж стремена зустрічаються в похованнях сарматської доби досить рідко і серед знахідок Нижнього Дону ми їх покищо не знаємо. Сідла були очевидячки ще м'яккі, без арчаків /дерев'яна основа сідла/. Примитивні сідла з лози пов'язаної рядками раменем, були відомі вже у скитів, як то бачимо на золотому гребні з Солохи та на Сибірських золотих бляхах Ермітажу /12/. Сарматські сідла були очевидячки складнішими, навіть і тоді, як не мали стремени. На Тьнізітському барельєфі бачимо з під вершника, задній, довший ріжок сідла /чепрака/. Складки указують на те, що ця частина сідла була зроблена з тканини, або м'якої шкіри. Сідло без мовно мало підругу, поземна ж риска з під вершника наперед, указує на наявність нагрудного ремня, яким сідло вдержувалося від пересування взад. Відсутність залишків від сидел в сарматських могилах, указує на те, що або сідла взагалі не вкладались сарматами в могили, як і коні, або, що їх сідла ще не мали частин з грубого дерева та оброблених кістковими платівками, що так характерні для пізніх кочовиків, особливо половців.

Узда, як і у скитів складалася з залізних удел з кільцями, поперекового, принаймні лобового ремня, та поводів. Скитські псалії /трейзеля/ у сарматів невідомі зовсім. Зате вживалися в рідких випадках, особливо розкішних кінських уборів, металеві прикраси в формі фалар римського типу. Набірних на ремні блях та дармовісів на сарматські узди ще не було і вони з'являються лише наприкінці 4-го ст., в виробках т.зв. "поліхромного стилю". На початку 1900 р.р. в Ростові н/Д. у Романовича знаходився скарб, знайдений біля Таганрогу в 1897 р. під час оранки. Він склався з 3-ти великих фалар тонких, срібних, золочених /13/. В 1904 р. до Імп. Археологічної Комісії дісталися золоті й срібні речі, знайдені біля х. Федулова Богдєвської станиці, знайдені при копанні канами в садку. Тут було: 1/Пара величезних круглих срібних блях, на яких чеканом зроблено посередині голови лева, що держать у пащеці спис. 2/Срібний диск з виображенням Аполона, 3/Срібна овальна бляха з виображенням Атини в боротьбі з гігантами. 4/Дві золоті ажурні й тиснені бляхи овальної форми. 5/П'ять золотих тиснених блях з кінськими голівками по околиці. 6/Чотири срібні бляхи з виображенням вершників та 7/Два мідних, обтягнутих золотою бляхою, колпачки для китиць /дорворки/. /14/ Скарб золотих та срібних фаларів було знайдено також біля с. Дичекрак, на лівому березі Дніпра, нижче Запоріжжя. В Ростовському Музеї знаходилися фалари з погробованих могил нб Кубані. Знаменитий скарб з с. Морського Чулеку нб сутюку Дона з Озівським морем, дав величезний набір різної форми накладок, фалар та дармовісів до узди, з золотом інкрустованого кольоровим склом. Хоч при цьому похованні було знайдено типового для аланів деформованого черепа, але речі при ньому в цілому відносяться вже до великого переселення народів і пов'язані не з сармато-аланською, а з пізнішою культурою "поліхромного стилю", або "інкрустації по золоту". /15/

Ногайка. На мармуровій стелі Перігена сина Асклепіда з Пантікалею, що знаходиться в Ермітажі, виображений сарматський рицар в квітеному озброєнні, на коні. В правій руці він держить ногойку, тієї ж

самої конструкції і вигляду, що й нинішні ногайки у всіх кочовиків та донських козаків. Ногайка - своєрідне приладдя - невідоме в Європі, властиве всім кочовим народам, значно відрізняється від батога. Складається з двох частин - дерев'яного держака, пужална, та плетеної з ушивальників частин, твердої, такої ж завдовжки та завтовшки, як і пужално. Ця частина має на кінці плаский шкіряний язик, в який іноді буває зашита куля й припасована до пужална в такий спосіб, що відхиляється від нього лише в один бік. Кочовики надзвичайно добре володіють ногойкою, влучаючи її кінцем в будь яку крапку. Козаки полюють з ногойками на вовків, доганяючи вовка на коні, козах убиває його одним ударом ногойки в лоб. Виображення ногойки на сарматській стелі, указує на її глибоку давнину і на те, що вона вже входила в репертуар сарматського конника, репрезентуючи в сарматській культурі разом з іншими явищами, впливи культури середньо-азійської.

К о н і . В скитських похованнях, як і у пізніх кочовиків, звичайні коні. В царських похованнях в могилах Кубані, кількість коней сягає часом кілька сот. Ці коні добре знані по багатьох реалістичних виображеннях, як от на Чортомлицькій вазі, на золотому гробні з Солохи, на Сибірських золотих бляхах Ермітажу і т.п. В сарматських похованнях - коні відсутні. Звичайні яко офіра та страва померлому, баранячі кістки. Відомі лише досить рідкі знахідки окремих конячих кісток при похованні. Так в сарматській могилі біля х.Лятичева на Дону, мною було знайдено кінську голову. Проте багато кінських кісток маємо з поселень Нижнього Дону. Ці залишки реконструюють сарматського коня того ж самого "степоного складу", до якого належали коні так скитські, як і всіх пізніх кочовиків Євразійського степу аж до наших часів. Це - маленькі коні з довгою простою шиєю, великою горбною головою та похилим задом. Судячи по описах античних письменників та по знахідках таких коней, що повністю збереглися в умовах вічномерзлого ґрунту в могилах Монголії /Ноїн-Ула/, вони були вкриті відносно довгою коштрубатою вовною, та мали довгу гриву й хвіст. Степові коні були злі й дикі, могли довгий час бігти без передиху і годувалися степовою пашою. Сармати не знали підков і їхні коні увесь час находилися "на своїх харчах", вигребаючи взиму траву під снігу копитами. Судячи по рештках кісток в селищах, сармати також їли коней, ймовірно як і скити, робили з кобилячого молока кумис, а з шкіри шили убрання і чоботи.

Ж и т л а к о ч о в и х с а р м а т і в . Скити мали великі халабуди на возах. Халабуди мали дерев'яний каркас, нап'ятий шкірами. В таких халабудах місцями жили скитські жінки, діти і все господарство. Вози з халабудами були важкі і їх тягли цілі валки биків. Навкруги возів йшли гурти худоби, а навкруги всієї орди - гарцювали озброєні скити на конях. В такий спосіб пересувалися скитські племена після того як їхні череди худоби виїдали пашу на якомусь місці. У сарматів уже не було халабуд на колесах і замість них уперше з'являються правдиві круглі шатра, що перевозилися в розібраному стані і надалі зробилися загальною формою житла у всіх пізніх кочовиків. За наявність круглих шатрів у сарматських хліборобських племен, що жили понад Боспором, свідчить Страбон. /16/ Сарматське шатро виображене на стіні в катакомбній могилі Антестерія в Пантікапеї. Ми вже згадували про наявність круглих будівель навіть у осілих сарматів в селищах Нижнього Дону. Залишки круглого житла були досліджені і в сарматському городищі біля Евпаторії /17/. Це свідчить за те, що навіть ті сармати, що переходили до хліборобства та осілого життя, довгий час зберегали в своїх житлових будівлях конструкцію круглого шатра, і ці круглі хати лише поволі замінюються простокутними, під впливом античної культури

і будівництва.

Жіноче убрання та прикраси. Для відновлення сарматського жіночого убрання маємо майже лише археологічний матеріал. Деякі доповнення дають аналогії та рівнобійності із скитським одягом з одного боку та одягом сучасних фінських племен Надволжжя. Скитський жіночий одяг виображено на відомій золотій блясі з моголи Карагодеуашх на Кубані, також і на деяких інших бляхах, як от виображення жінки, що сидить на кріслі з дзеркалом в руці і рабом, що стоїть перед нею. Але треба мати на увазі, що мабуть у всіх таких випадках маємо виображення очевидячки значних пань і їхній одяг повністю елінізований. Ця елінізація виявляється так в наявності великого широкого плаща, що вкриває і голову, як і в занадто довгих сорочках з великою кількістю зборів. Такий одяг повністю - навдачу чи міг існувати в ширших сарматських колах, як незручний до праці та занадто дорогий, завдяки великій кількості тканини, що була потрібна для нього. Фінські племена, що займають Поволжжя, як і росіяне, що запозичили свій одяг від фінів, значній мірі посідають терен, що його раніш займали сармати. В тісному співжитті колись сарматських племен з фінськими та взаємному впливі між ними, немає сумніву. Навіть в мові сучасних осетин зберігається значна кількість фінських слів. З другого боку одяг, як і прикраси надволзьких племен, мають незвичайно глибоку давнину і, часто "археологічний" вигляд. Наприклад мордовські жіночі пражки "склгами" не відрізняються від таких самих, що ми їх знаходимо в некрополях перших століть нової доби в басейні Середнього Дніпра та Північного Кавказу. М.Еберт наводить їх як типову річ для *Sudost-baltikum* *Nachchristliche* *Eisenzeit*,

тобто для ще ранішої доби /18/. Такий же вигляд мають деякі дармовіси, та взагалі металеві прикраси. У всякому разі можна твердити, що убрання та прикраси фінських деяких тюркських племен та росіян Надволжжя як і Північної Росії не змінили свого вигляду протягом звиш 1000 років, оскільки по цих далеких та диких кутках ще не розвивався капіталізм з його містечковою культурою. Очевидячки й у сарматських жінок основною частиною одягу була сорочка, близька по своєму крою до російсько-мордовської. Довга, доволі вузька підперезана, з простим розрізом пазухи /розпірка/ посередині, або з лівого боку і доволі вузькими рукавами до китиць рук. В сарматських жіночих похованнях фібула одна, або й дві, завжди знаходяться на лівій ключиці. Біля китиць рук знаходяться спеціальні дрібненькі темно-сині шклянні пацьорки, якими очевидно обшивалися обшлага рукавів. Сорочки шилися очевидно з плоскіного полотна. Конопляне насіння було знайдено в горщику біля одного поховання в Н.Гниловському похованні. Величезна кількість пряслиць від веретен в залишках сарматських селищ Нижнього Дону, як і череп'яних вантажків до первісних сторчових верстатів, свідчать за високо розвинене у сарматів ткацтво, очевидно не тільки плоскіних, але й вовняної тканини.

На окремих розкішних убраннях вельможних сарматок нашивалися золоті бляшки, але в значно меншій кількості ніж у скитів. Сарматські декоративні бляшки також простіші за скитські і звичайно уявляють собою грубо-трактовані елементи грецького орнаменту. Біля жіночих китиць з багатшим реманентом іноді трапляється і друга фібула, стало місце якої для мене лишилося невиявленим. Ця фібула могла запинати верхній жіночий одяг, в вигляді якогось каптанця, як от мордовсько-російські шуплани або шушуни. Принаймні такі каптанці бачимо не тільки на половецьких жіночих бабах, а й ранне-тюркських, що датуються від 7 ст.н.д. Відносно вишивок на сарматському жіночому убранні - докладно нічого не знаємо. Але цілком припустимо, що масовий жіночий одяг прикрашувався вишивками, що наслідували декорацію золотими нашивними бляшками на розкішному убранні. По всій Східній Європі, Кавказу та Середній Азії в народних вишивках, тканинах та килимах перехову-

ється геометричний орнамент глибокої давнини. Цей орнамент зберігся і на Україні, особливо Правобережній. Він складається з елементів, що мали в передісторичні часи символічне значіння. Городки, косий та простий хрести, свастика, меандр, кривоніг, ромби та деякі інші. Основні з цих елементів відомі ще в часи бронзи, тна металі, особливо ж на кераміці. На деяких виображеннях скитів, на їхній одежі ймовірно позначено вишивки. Під час великого переселення народів, ці орнаменти розповсюджуються готами та аланами по всій Європі, в складі того стилю, що його учені Коше та Хр. де Лінас прозвали "Меровінгським". На той же час маємо для Надчорноморських степів кам'яні баби в каптані з широкою смугою вишивки по борту та подолу /Катеринославський Музей/. Ще недавно козаки носили для їзди верхи шкіряні штани, прикрашені вишивками. Знаменитий своїми вишивками і архаїчний одяг мордві, як і інших племен Надволжжя та Північної Росії. При такому стані прищуння вишивок на сарматському убранні цілком можливе.

Ф і б у л и. Однією з найбільш характерних речей та прикрас сарматського жіночого реманенту є фібули. Фібули невідомі скитам зовсім, у сарматів уявляють собою прояв безпосереднього римського впливу. Всі сарматські фібули досить одноманітні і відносяться до т.зв. "Римського провінціального типу" в його арбалетній формі. В Придонських сарматських некрополях фібули зустрічаються в такій значній кількості, що їх можна лічити обов'язковим атрибутом жіночого одягу. Всі ці некрополі належать масам простого люду і характеризуються небагатим реманентом. В зв'язку з тим і Придонські фібули відносяться до числа небагатих виробів, що фабрикувалися масами. Греки взагалі не знали фібул, а придонські фібули з написами *Audisva* дають вказівки на своє походження з Галії. /19/, з чого можна думати, що й всі фібули взагалі йшли до сарматів з Північного Апеніну Дунайським шляхом разом з мідним начинням.

Л ю с т е р к а. Другим аксесуаром жіночого убрання, що траплялося майже так часто як і фібули, були люстєрка. Вони звичайно робилися з бронзи, шляхом миття та шліхування робітничого боку. Рідше зустрічалися з білого металевого столу, або з амальгамою з лицевого боку білим металом. Оборотний бік був орнаментований опуклими ллянними пружками, котрі творили концентричні кола, іноді з висми, що відходили в формі свастики, іноді поле між колами було вкрите городками. В центрі завжди півкулевий пуп'ях. Дрібні люстєрка мали прямокутний виступ з діркою і носилися на шиї на гайтані. Більші, звичайно без держака, носилися в капшучку з тканини, також на грудях, як то можна думати, судячи по їх положенню на кістках.

Б р а н з о л е т и , к а б л у ч к и , с е р е ж к и. З інших металевих прикрас зустрічалися бронзолети, каблучки та сережки - всі у вигляді кола зігнутого з дроту. Ці речі вживалися не в великій кількості. Бронзолети траплялися більше біля лівої руки. Робилися з зігнутого кільцем бронзового дроту, кінці якого заходили один за один і тоді обкручувались в один рядок тоненьким дротом. Крім цих простіших були й більш складні, пересувні бронзолетки. Їх кінці уявляли собою петлі, через які був перепущений дріт. Завдяки такому замку ці бронзолети можна було розтягати, а одівши, стискувати об руці. Сережки, як і каблучки траплялися лише в вигляді простих дротяних колець, в яких кінець заходив за кінець і тоді обмотувався тоненьким дротом. Очевидячки такі сережки вправлялися до вуха в вигляді дроту, якій потім згинався кільцем і краї його обмотувались. Принаймні в деяких випадках знаходження таких кілець, не більше двох, часто одного, біля черепа, не лишало сумніву в тому, що то були сережки. В інших випадках такі ж саме кільця траплялися на китицях рук, коли вони вживалися, як каблучки. У надволзьких сарматів, крім таких саме простих серег - кілець, уживаються ще сережки в формі півмісяця, та ковтки.

Намисто. Широке розповсюдження в жіночому убранні мали намиста. Найбільш зустрічалася намисто грецького виробу з кольорової шкляної смальти. Звичайні кулевидні, темносині, інкрустовані білою пастою, також овальні та кубичні. Інкрустація в формі кружалець або ялинки. Рідко зустрічалися шкляні золочені. Слідуче місце посідають намиста з бурштину, завжди плоско-овальної форми зі ствердлістю по подовжній осі. Ці намиста дають великі коливання що до розміру, від великих до найдрібніших. Особливо характерні для сарматських жіночих прикрас - великі кулевидні намиста з халцедону. Очевидячки вони не творили окремого намиста, завдяки своїй великості та ваги, а низалися скремими екземплярами поміж звичайним намистом. Звичайні в комплекті намиста - 2-3 штуки цих куль. Іноді в дірку халцедонової кулі забивалася петля з дроту і тоді вона правила як дєрмовіс. Рідко зустрічалися окремі намистини, можливо місцевого виробу, шліховані зкості або дрібних красивих кам'яниць. У надволзьких сарматів звичайні також плоскі прямокутні намиста з сердолику, тіж самі, що і з готських полях поховань над Дніпром. В Придонії ці намиста повністю відсутні. Зустрічалися також майже по всіх некрополях Придонських селищ сині, рубчасті, шкляні намиста, єгипетського виробу. Особливо характерні для сарматських намист - єгипетські амулети з синьої смальти або череп'яні з блакитною поливою. Вони мали магичне значіння і носилися жінками в невеликій кількості 1-2, поміж намистом. Лише при одному могильному похованні на Кубані маємо ціле намисто з самих амулетів /20/. Найбільш зустрічається скарабей, лежачий лев, бог Бес, фалос, глечик, виноградна вітиця і т.п. Вживався також багатшими жінками шкляний посуд - арібали для парфумів. Також біла й рожева фарба, якою підмальовували обличчя.

Ми перелічили вище частини та речі сарматського чоловічого одягу та озброєння також жіночого убрання, як вони репрезентовані археологічним матеріалом Нижне-Донських селищ. Це - культура основної маси населення. Понад ці матеріали маємо чимало інших, що характеризують вже пануючу біля верству сарматських племен. Поховання значних багатих сарматів зосереджено для Придонського осілого населення, головним чином в некрополі Танаїсу, в якому очевидно перебувала сарматська заможна верхівка. Багаті сарматські поховання зустрічалися також в окремих могилах так на Дону, як особливо на Кубані та Чорномор'ю. /21/.

Реманент убрання сарматів пануючої верстви уже чисто грецький, що вказує на значно більшу елінізацію її культури, в порівнянні до скитської доби. В похованнях в некрополі та в могилах біля Танаїсу були знайдені золотий вінок, гривна, перстні, іноді з різаними каменями, золоті сережки, бронзолети та багато інших прикрас, всі грецького характеру. Між іншим одно жіноче поховання з великою кількістю золотих прикрас, цілком потрапило закордон. /

У пос. Саур-Могильського в 1906 р. при копанні глини, було випадково знайдено речі /поховання?/, з яких попали до рук тодішнього Окружного Начальника І.Ушакова золоті: гривна, 2 бронзолети з вставками пасту та золоті сережки. Речі ті опубліковані не були і дальша їх судьбина невідома.

Біля хутора Мостовського Голубинської станиці в 1890 р. було розкопано могилу, в якій при похованні знайшлися 2 золоті бронзолети віти, з вставками з пасту та кінцями в формі гадючих голівок, бронзове ластерко, бронзовий кухоль з вухом у вигляді звіря, та невеличкий бронзовий казанок на високій ножці, з вухами в вигляді коників. /22/.

Біля хут. Батальшикова в 1864 р. в кручі балки було випадково знайдено: фрагменти амфори, бронзолет кутий з грубої золотої бляхи, з каміннями, діадема золота з дєрмовісами з різнобарвних каменів та золотий кухоль. /23/.

Такий же золотий кухоль, з вухом у вигляді звіря, було куплено в станиці Мигулинській. /24/.

Але самою надзвичайною знахідкою сарматського часу на Дону, єсть знаменитий Новочеркаський скарб. Цей скарб пов'язаний з виключно багатим похованням сарматської жінки /цариці?/, що знайшлося в могилі "Хохляч", на північній околиці міста. /25/ Поховання було порушено під час копання на цій могилі котловану для водотягу, в 1864 р. Завдяки тому, що тоді в Новочеркаському знаходився відомий геолог Н. Ворієв, речі з тієї знахідки були зібрані ним і передані до Ермітажу. На превеликий жаль для науки, речі Новочеркаського скарбу не були досі ані видані як слід, ані науково оброблені. Досі найповнішим єсть опис цього скарбу, надрукований Н. Кондаковим ще р. 1890.

В дальшому окремі автори лише мимохоть згадували за цей скарб, в працях присвячених іншим питанням/. Сама надзвичайна річ скарбу цілком унікальна, що не має собі подібних - то єсть: 1/Золота діадема. Вона складається з трьох широких вигнутих платівок, з'єднаних шалірами, що одягалися на голову, зав'язуючись ззаду і творячи надзвичайно імponentне та розкішне жіноче убрання голови. Всі певні в тому, що ця діадема, в зв'язку з усім реманентом, належала сарматській цариці. Діадема прикрашена великими гранатами та аметистами овальної та прямокутної форми. В прогалинах між ними до тіла прироблені виображення хижого птаха, інкрустованого бірюзою. По всьому горішньому та спідньому краю діадема була саджена великими перлинами. На чолі діадеми - різане халцедонове жіноче погруддя, як догадуються виображення якоїсь римської імператриці. Під спіднім бортом протягнувся, проходячи через кільця дроту, на якому були навішані золоті дармовісики. По горішньому борту діадеми поставлено посередині 3 дерева, між якими йдуть олені. Бо боків середнього дерева - 2 козли /аргали/. В ротах їхніх висіли на кілочках перлини. По заду оленів сиділо ще до 2 пташки /качки/ також з перлинами в дзьобах. 2/Пуздерок у формі жлукта, видовбаного в агаті. Чередня і задня частини пуздерка зроблені з золота в формі передньої та задньої частини хижого звіря /барса?/. 3/Різаний золотий пуздерок для парфум, з ланцюжком для чіплення до паса. На поверхні - пардус та орел мордуєть оленя. По шийці біжать якісь звірята, подібні до зайців. 4/Прикраси круглої форми з суцільного золота. 5/Гривна /нашийний обруч/ з 3-х золотих рурок. Зверху та зі споду фізи з фантастичних тварин, зроблені горельєфом та ажурно. Очі у всіх з топазу, інкрустовані по тулубу бірюзою та рожевим коралем. 6/Два бронзолети з суцільного золота в формі спіралей по 6 оборотів. Два крайніх обороти - в вигляді фантастичних стокіть, що простяглися по землі й гризуть хвости один у одного. 7/ Дві скриньки кругленькі, різані з суцільного золота, з пласкою кришкою на шалірі. Вкриті виображеннями пардуса та орла, що шматують оленя. 8/ Велика кількість золотих нашивних бляшок, з них деякі в формі оленя, інші інкрустовані блакитною та рожевою пастою, коралем та бірюзою. 9/Довга платівка з золотим ланцюжком. Інкрустована в формі геометричного картатого орнаменту смальтою блакитною та рожевою, та бірюзою. 10/Золотий футляр з ланцюжком. На поверхні - виображення фантастичних тварин, лляні та оброблені карбіком. Інкрустація бірюзою. 11/Два золоті кухлі сферічної форми. На одному вухо в вигляді оленя. На другому - бульба на перегині вуха в вигляді дорогоцінного каменя в гнізді.

Крім переліченого реманенту, згадуються уламки амфори. Але можна думати, що крім перелічених речей що потрапили до Ермітажу, якась частина загинула, як то звичайно в історії російської археології. Крім того, розкішні золоті речі остільки притягли до себе увагу знахідників, що залишки речей з інших матеріалів, лишилися непоміченими, або були викинуті. У всякому разі ми не знаємо таких поховань, при яких увесь реманент складався б був лише з золотих речей. Але ж ті золоті речі що дійшли до нас, не даючи повної картини поховання зо всім реманентом, разом з тим уявляють собою унікальну і дають багато матеріалу для розуміння цілої низки питань сарматської матеріальної культури, в тому

реставрують золоті прикраси жіночого царського убрання. Цей матеріял Новочеркаського скарбу уявляється невичерпальним, в тому сенсі, що його значіння буде безперервно рости в зв'язку із зростом нашого знання й розуміння, і з дальшим накопиченням рівнобіжного та доповнюючого матеріялу.

Як переглядаєш опис Новочеркаського скарбу, та деяких інших знахідок того ж часу, наведених вище, мимоволі згадується оповідання Страбона: "Горішні аорси... посідали більшу країну й панували над більшою частиною Каспійського узбережжя, так що торгували навіть Індійськими та Вавилонськими товарами, побираючи їх від вірмен та мідійців і перевозячи їх на верблюдах. Завдяки своєму багатству вони носили золоті прикраси. Аорси живуть по Танаїсу..."

Н.Кондаков указує на Середне-Азійські та Іранські риси в мистецтві та техніці Новочеркаського скарбу і на його подібність до Пантікапейських знахідок. Ю.Готье пов'язує скарб з поліхромним, готським стилем. М.Біляшевський указує на його порідненість з речами Зубовських могил на Кубані, що датуються 2-3 ст.ст. н.д. М.Ростовцев звертає увагу на зв'язок Новочеркаського скарбу з золотими прикрасами з Сибіру, з більш пізніми готськими знахідками в Пантікапеї, і також з Кубанськими знахідками з могил.

До цього треба додати, що речі Новочеркаського скарбу уявляються разом з тим типовими для сарматського вищого середовища того часу. Ми згадували вище за золоті бранзолети з пос.Саур-Могильського, хуторів Мостовського та Батальщикова. Також пов'язуються з Новочеркаським скарбом золоті кухлі з х.Батальщикова та ст.Мигулинської, бронзовий з хут.Мостовського і череп'яні з Н.Гниловського та інших селищ Нижнього Дону.

Разом з тим надзвичайною рисою більшості речей Новочеркаського скарбу є орнаментация їх "звірячим стилем" скитського типу: Скитський звірячий стиль, у вигляді виображень боротьби та мордування звірями один одного, з'являються з початку 6-го ст. до н.д. і розповсюджуються, не тільки в Причорномор'ї, а й по степах Сибіру, аж до Монголії включно. Розвиваючись головним чином на золоті, цей стиль сягає найвищого розвитку в 5-4 ст.ст., а надалі, до початку нової доби - трюклявіє і зникає зовсім, разом з переходом від скитської стадії до сарматської і зі зменшенням золотих виробів. В сармато-аланському періоді скитський звірячий стиль вже повністю відсутній. Якщо в скитські часи грецькі майстри декорували розкішні речі в варварському, скитському стилі, то в сармато-аланські часи греко-римські впливи вже витісняють повністю місцевий, варварський стиль, прояви якого можна знайти хіба в деяких формах посуду, так череп'яного, як і металевого, до золотого включно.

Таким чином Новочеркаський скарб уявляє собою найпізнійший, останній прояв скитського звірячого стилю, вже в сарматському середовищі. Надалі цей стиль вже ніколи більш не вертається. Очевидячки, коли майстрам довелося робити великі золоті речі, вони мусли звернутися до перестарілого, але єдиного варварсько-скитського стилю, бо сарматського декоративного стилю - не існувало.

Пізнє греко-римське мистецтво, як і матеріяльна культура в цілому, в такій мірі панували серед сармато-аланських племен Подіння-Приозів'я, що майже не залишили слідів місцевого сарматського мистецтва. Ці свідчення дають всі перелічені вище матеріяли убрання, прикрас - та озброєння.

Це явище знаменне тим більш, що в ті ж самі часи на Дніпрі та в Криму, в готському середовищі, формувався та панував своєрідний "меровінгський стиль", що розповсюдився в дальшому по всій Європі. Це явище принципової різниці матеріяльної культури на Дніпрі та на Дону в ті ж самі часи, тим більше вражає, що так імпорتنі осередки для обох країн, як і місцеві Надчорноморські виробничі міста, були ті ж самі. Отже

коріння цієї різниці криється в різниці національній та історично-культурній населення обох великих рік.

Багато таких, та подібних їм явищ в розвитку Надчорноморських країн, для нас ще неясні. Але ж даліше збирання та накопичення матеріалів, їх ретельна аналіза та узагальнення, в зв'язку з фрагментарними історичними відомостями за народи та події того часу, поведі поширюють наше розуміння окремих питань, а наразі і більших явищ, в їх історичному процесі. В такий спосіб колись творились мозаїкові картини, шляхом добору та складання найдрібніших різнобарвних крихот смальти.

Тільки за такою методою, збираючи б, дьякі найдрібніші факти, та відновляючи по ним окремі моменти та відтинки в історії народів, що битували на Україні в передісторичні часи, зможемо реконструювати "докиївську добу" нашої історії. Тільки в наслідок великої та довгої праці в цьому напрямкові, зможемо в кінці-кінців заповнити перерву між Боспорським царством та Київською державою, а разом з тим виявити форми й характер історичного та культурного зв'язку між ними.

П р и м і т к и

1. МАРТИНОВ А. - "Записки о местностях в войске Донском, заслуживающих внимания антиквариев и историков, с присовокуплением преданий". Дон. Ч.7-12, Новоч., 1887 г.
 2. ЗВІРНИК Дніпропетровського Історично-археологічного Музею. I, Дніпр., 1929 р.
 3. PASSEK P. et Latynine B. "Sur la question des "kamennye baby". ESA, IV, Heft 2., 1929, pp. 294, 295 illustr. 1, 3.
 4. И.ТОЛСТОЙ и Н.КОНДАКОВ - "Русские древности в памятниках искусства. Эпоха переселения народов". Вып. III. СПб., 1890, стр.149, рис.179.
 5. ШУХВИЧ В. - "Гуцульщина". Львів, 1901 р.
 6. МИЛЕР М. - "Работы археологической экспедиции ГАИМК. в Моздоке в 1935 г." - Археологические исследования в РСФСР в 1934-36 г.г. ИИМК. А.Н. СССР. Л. 1941 г.
 7. МИЛЕР М. - "Звіт за археологічні дослідження біля Запоріжжя р.1930." Рукопис в Ін-ті Археології Акад.Наук УССР. Київ.
 8. МИЛЕР М. - "Сарматское поселение у ст.Н. Гниловской". Древности. "Записки Рост.н/д. Обл.Музея. I, Р.н/д. 1940 р.
 9. ХИЩИНОВ П. - "Отчет о раскопках у Недвиговки". О.И.А.К. за 1871-72 г.г., СПб., 1874 г., стр. XXIII - XXVI.
 10. ЛЕОНТЬЕВ П. - "Археологические разыскания в окрестностях древняго Танаиса". Извлечение из Всеподданнейшего отчета об археологических изысканиях в 1853 г. СПб., 1855 г., стр.119.
 11. "Советская Археология", 3, Л., 1937 г.
 12. Праця указана в прим.4.
 13. СПИЦЫН А. "Фалары Южной России". И.И.А.К., вып.29, СПб, 1909, стр. 18.
 14. В тому ж виданні.
 15. Публікації Чулецького скарбу: 1/БОРИСЯК Н. "Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губ." - "Труды 3-го Археологического съезда в Киеве в 1872 г., т.III. 2/ТОЛСТОЙ И. и КОНДАКОВ Н. - Праця указана в прим.4.
 16. STRABONIS, geographica, XI, с.II, 1.
 17. ШУЛЬЦ П. - "О работах Евпаторийской экспедиции". Советская Археология, Л., 1937.
 18. EBERT M. "In den Beziehungen der OstseeProvinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts", Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte, Riga, 1914.
 19. РОСТОВЦЕВ М. - "Бронзовые фибулы с надписями из Донской области". ИИМК. Вып.65, П., 1918 г.
- КАТАЛОГ Донского Областного Музея. Х.Попов. Новоч., 1905 г.

20. Розкопи Веселовського. Могила ч.20 коло ст.Тифліської. "Труды XI Археологического С'езда в Харькове в 1902 г." т.І., М. 1905 г., стр.347.
21. Розкопи Веселовського в О.И.А.К. від 1897 р. і далі.
22. ОИАК за 1890 г., СПб. 1893 г., стр.118.
- КАТАЛОГ Донского Музея. Х.Попов. Новоч., 1905 г.
23. та 24/ ПОПОВ Х. - "Сведения о древних памятниках, находящихся в земле Войска Донского". "Донск.Обл.Ведомости" за 1864 г., ч. 44; Архимандрит АМФИЛОХИЙ "Находка древностей в юрте ст.Мигулинской". Древности. "Труды, Имп.Русск.Археол. О-ва", т.І., М., 1865-67 г.; М.РОСТОВЦЕВ - "Надпись на сосуде из стан.Мигулинской". ИИАК., вып. 63, СПб, 1917 г. та інші.
15. Література за Новочеркаський скарб:
О.И.А.К. за 1864 г., СПб., 1865 г.
ТОЛСТОЙ И., КОНДАКОВ Н. - "Русские древности в памятниках искусства". Вып. III. Древности времен переселения народов. СПб., 1890 г.
РОСТОВЦЕВ М. - "Эллинизм и Иранство на юге России". СПб., 1918 г.
- " - "Скифия и Восток". ГАИМК., Л., 1925 г.
МАЦУЛЕВИЧ Л. - "Серебряная чаша из Керчи". Гос.Эрмитаж. Л., 1926 г.
ГОТЬЕ Ю. - "Железный век в Европе". М., Л., 1930 г.
БОРИСЯК Н. - "Московские Ведомости", М., 1864 г., ч.ч. 138 і 146.
"Донские Областные Ведомости" за 1864 г., Н., ч.ч. 27 і 30.
Також праці показані в прим.23.
- Археологічні матеріали Надволзьких сарматів в працях:
РИКОВ П. - "Сусловський курганный могильник". - Ученые записки Саратов.Гос.Универс. IV, 3, Сар.1925.
"Очерки по истории Нижнего Поволжья". Сар., 1936.